

Михайло Савчин

доктор юридичних наук, професор,
академік Академії наук вищої школи України,
директор Науково-дослідного інституту
порівняльного публічного права та міжнародного права
Ужгородського національного університету
(Ужгород, Україна)
професор, доктор Українського вільного університету
(Мюнхен, ФРН)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9551-1203>
michaelsavchyn7@gmail.com

УДК 342.731:355.212.7

СУТІСНИЙ ЗМІСТ СВОБОДИ СВІТОГЛЯДУ І ВІРОСПОВІДАННЯ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

АНОТАЦІЯ. У статті розкрито сутісний зміст свободи світогляду та віросповідання як основоположного права та інструменту його соціальної інтеграції індивіда, здійснення ним обов'язків як громадянина та забезпечення його вільного розвитку. На основі міждисциплінарного дослідження у сфері релігієзнавства та правознавства визначається роль права як нейтрального регулятора, зокрема у царині свободи думки, світогляду та переконань індивіда. Оскільки думки, ідеї, переконання та концепції слугують засобом соціальної інтеграції, то в розумінні свободи світогляду та віросповідання розкрито її індивідуальний та інституційний компоненти. На цій основі будуються певні моделі втручання держави у здійснення свободи світогляду та віросповідання, які до вимог верховенства права та поваги до людської гідності мають бути нейтральними щодо певних релігійних конфесій. Така свобода не є абсолютною, тому з метою захисту конституційної демократії вона може піддаватися певним обмеженням у рамках міжнародних зобов'язань на засадах пропорційності.

За методологічну основу взято концепцію сутісного права та принцип пропорційності як засада визначення легітимних меж втручання публічної влади у здійснення свободи совісті і віросповідання з урахуванням індивідуальних та інституційних компонентів цієї свободи. Окремо розглядаються деякі аспекти цієї свободи крізь призму засад республіканізму та секуляризму, які ґрунтуються на концепті національної держави як простору безпеки власних громадян, які здійснюють своє громадянське право і обов'язок захищати Вітчизну.

За кожним суверенним індивідом визнається приватна автономія щодо формування цілісної системи уявлень, цільових установок, цінностей, переконань, поглядів, які формують його світогляд, який може бути цілим мереживом релігійних, естетичних, етичних, наукових ідей та постулатів, які визнають мотивацію та рушійні сили його поведінки та ступеня соціалізації. Релігійні переконання створюють духовну, етичну і моральну основу для такої мотивації; приклади відомих вчених, які також були вірниками своєї релігійної конфесії, свідчать лише про переплетіння таких уявлень та мотивів до практичних дій, яке мало значення для подальшого розвитку людства.

Свобода світогляду є актом приватної автономії, тобто свідомого вибору особи без зовнішнього тиску щодо бачення себе у світі, розуміння явищ у ньому, взаємовідносин у світі та ціннісних установок щодо мотивів та обґрунтування своєї поведінки. Свобода віросповідання полягає в існуванні певної системи уявлень щодо розуміння сутності Божественного та ціннісних установок, які визначають мотивацію та поведінку особи як індивідуальну, так визначають і певний ступінь її соціалізації. Яким чином індивіду реалізувати свої релігійні погляди – лежить суто у площині його приватної автономії, тобто особистого відповідаль-

ного вибору без зовнішнього тиску з боку третіх осіб та держави. Свобода світогляду та віросповідання є відносною, тобто може бути обмежена на засадах пропорційності на основі законів, якщо існує нагальна і визнана суспільна потреба за визначеними критеріями в Конституції і міжнародних договорах, при цьому не може мати місця посягання на сутнісний зміст цього права, тобто вчинення таких обмежень, обтяжень і перепон, які б унеможливили його здійснення.

У зв'язку із певними переконаннями та релігією індивід не може виконувати військовий обов'язок. Однак це не завжди означає неможливість мобілізації такої особи. Згідно з засадами республіканізму та забезпечення обороноздатності країни кожен громадянин має зробити внесок у захист Вітчизни і в разі агресії проти України та наявності життєвої загрози її існуванню. Завдання щодо захисту України як простору безпеки громадян може здійснюватися в рамках їх мобілізації на альтернативну невійськову службу, яка є вкрай необхідною для технічного, матеріального, медичного, соціального забезпечення діяльності ЗСУ та забезпечення стійкості сил національної оборони. Для цього закон має передбачати підстави, порядок вирішення питань про сумлінну відмову військовозобов'язаного від здійснення військового обов'язку на основі релігійних переконань та визначення порядку несення альтернативної невійськової служби з урахуванням рівня освіти, кваліфікації та професійних навичок громадян.

Ключові слова: альтернативна невійськова служба; військовий обов'язок; мобілізація; національна оборона; приватна автономія; принцип пропорційності; секуляризм; свобода світогляду і віросповідання; сумлінна відмова військовозобов'язаного.

Вступ

У цій статті розкрито сутнісний зміст свободи світогляду і віросповідання, яка в ліберальній традиції права чи не першою отримала юридичний захист поряд із гарантіями свободи вираження, свідченням чого є Нантський едикт та принцип *cujus regio, ejus religio*¹, які пізніше заклали засади толерантності в релігійній сфері. Як відомо, релігійні війни були чи не найкровопролитнішими в історії людства. Щодо цього можна згадати Тридцятилітню війну (1618–1648) чи гугенотські війни у Франції, які скінчилися відповідно укладенням Вестфальського миру (1648) і Нантського едикту (1598). Своєю чергою концепт “руського міра” (російського світу) базується на вкрай радикальній інтерпретації православ'я і він лежить в основі реалізації диктаторським режимом В. Путіна збройної агресії проти України, яка виражає заперечення суб'єктності України, зокрема через її евфемізм “СВО”.

Існує доволі широке доктринальне коло джерел та конституційної і міжнародної юриспруденції щодо визначення сутності змісту свободи світогляду і віросповідання. Часто ці дискусії стосуються розмежування свободи думки і свободи світогляду, оскільки вони слугують засобом інтеграції в суспільстві (інституційний аспект або *forum externum* стосовно свободи віросповідання) чи самовираження особи в духовній сфері (*forum internum*). Цілісне сприйняття аналізованої свободи визначається через форми взаємодії індивіда із інституціями в рамках певних процедур і норм, які мають відповідати вимогам верховенства права.

¹ Hajo Holborn, *A History of Modern Germany: The Reformation*. Volume 1 (Princeton University Press 1959) 243.

Метою цього дослідження є розкриття сутнісного змісту свободи світогляду та віросповідання як основоположного права індивіда та інструменту його соціальної інтеграції, здійснення обов'язків як громадянина та забезпечення вільного розвитку як індивіда. Спочатку буде з'ясовано основні елементи сутнісного змісту свободи світогляду та віросповідання, у другій частині розкрито інституційні аспекти цієї свободи і насамкінець буде проаналізовано взаємозв'язки в реалізації цієї свободи крізь призму вільного розвитку індивіда та здійснення ним громадських обов'язків.

Це потребує дослідження у сфері релігієзнавства та ролі права як нейтрального регулятора, зокрема у царині свободи думки, світогляду та переконань індивіда. Оскільки думки, ідеї, переконання та концепції слугують засобом соціальної інтеграції, то в розумінні свободи світогляду та віросповідання слід розкрити її індивідуальний та інституційний компоненти. На цій основі будуються певні моделі втручання держави у здійснення свободи світогляду та віросповідання, які до вимог верховенства права та поваги до людської гідності мають бути нейтральними щодо певних релігійних конфесій. Така свобода не є абсолютною, тому з метою захисту конституційної демократії вона може піддаватися певним обмеженням у рамках міжнародних зобов'язань на засадах пропорційності. Прикметно, що Указом Президента № 64/2022 про запровадження воєнного стану в Україні не передбачено відступ від зобов'язань держави у сфері гарантій свободи світогляду та віросповідання².

За методологічну основу взято концепцію сутнісного права та принцип пропорційності як засада визначення легітимних меж втручання публічної влади у здійснення свободи совісті і віросповідання з урахуванням індивідуальних та інституційних компонентів цієї свободи. Окремо розглядаються окремі аспекти цієї свободи крізь призму засад республіканізму та секуляризму, які ґрунтуються на концепті національної держави як простору безпеки власних громадян, які здійснюють своє громадянське право і обов'язок захищати Вітчизну.

1. Основні елементи сутнісного змісту свободи світогляду та віросповідання

Сутнісний зміст свободи світогляду (*worldview*) та віросповідання (*religion*) становить вільну можливість індивіда визначати своє світобачення залежно від своїх світоглядних ціннісних установок, які стосуються його духовної сфери та думок, виходячи із засади приватної автономії. Й. Олтуїс визначає світогляд як 'систему або сукупність фундаментальних переконань, через які ми сприймаємо світ, наше покликання та майбутнє в ньому'. Далі він стверджує: 'Це інтегративна та інтерпретативна система, за допомо-

² Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>> (дата звернення 15.02.2026).

гою якої оцінюються порядок і безлад, стандарт, за яким управляється та досягається реальність³. На думку Б. Фішер, світогляд як поняття

<...> можна розглядати як ментальну конструкцію або сукупність постульованих узгоджених базових переконань (не обов'язково релігійних) з припущеннями, які можуть бути повністю або частково правдивими або помилковими. Крім того, світогляд впливає на прийняття рішень, впливає на міркування та сприйняття, допомагає розуміти світ на повсякденному рівні, а також надає сенс існуванню та роль у світі. Це стандарт або етика, за якими живуть люди⁴.

Тож світогляд відображає акти внутрішнього переживання, оцінок і бачення індивіда про його місце і роль у світобудові, його перспектив та подальшої можливої діяльності.

Свобода світогляду є актом приватної автономії, тобто свідомого вибору особи без зовнішнього тиску щодо бачення себе у світі, розуміння явищ у ньому, взаємовідносин у світі та ціннісних установок щодо мотивів та обґрунтування своєї поведінки. Також слід говорити і про переконання або *beliefs* як цей термін вживається англійською мовою в міжнародних документах. Переконання індивіда базується на його ціннісних установках, які сформувалися через переживання, осмислення сутності певних явищ і процесів, визначення його життєвих орієнтирів, спонукальних мотивів поведінки та життєвих стратегій. Розуміння природи переконання індивіда має значення для інтерпретації делікатних меж внутрішнього та зовнішнього аспектів свободи релігії. Слід також мати на увазі відмінність між поглядами і переконаннями⁵, оскільки перші ґрунтуються на певних гіпотезах, а другі, окрім цього, будуються на абсолютизації про певні явища та процеси.

Світогляд може мати різноплановий характер – від атеїстичного до релігійного. Часто в літературі релігійний світогляд відрізняють від наукового, однак відомо, що багато науковців (наприклад, І. Ньютон чи А. Айнштейн) були глибоко віруючими людьми, що не заважало їм робити дослідження і сформулювати свої висновки. Урешті-решт, теологія вивчає з наукової точки зору релігію. З наукової точки зору досліджують сприйняття достовірності наукових і релігійних тверджень серед майбутніх вчителів природничих наук⁶ тощо. Якщо аналізувати співвідношення між світоглядом і релігією⁷, то цікавим є явище агностицизму, оскільки такий стверджує, що не існує достеменних доказів щодо існування Бога, існування життя після смерті чи об'єктивної реальності. По суті, агностицизм можна віднести до

³ J Olthuis, 'On worldviews' [1985] 14 Christian Scholars Review 159.

⁴ B J Fisher, 'Exploring worldviews: A framework' [2012] 6(1) TEACH Journal of Christian Education 50 doi:10.55254/1835-1492.1029.

⁵ R Penrose, *Fashion, Faith, and Fantasy in the New Physics of the Universe* (Princeton University Press, 2024).

⁶ T Keranto, 'The Perceived Credibility of Scientific Claims, Paranormal Phenomena, and Miracles among Primary Teacher Students: A Comparative Study' [2001] 10 Science & Education 493–511 <https://doi.org/10.1023/A:1011261132355>.

⁷ *Russell on Religion. Selections from the writings of Bertrand Russell* (L Greespan, S Andersson (eds), Routledge 2002) 41.

пограничного світогляду між атеїзмом і релігією. Загалом, помилковим буде протиставляти науковий і релігійний світогляди – багато науковців були і є глибоко віруючими людьми. Однак є зворотний бік медалі, коли прихильники псевдонауки – тверджені, систем вірувань або практик, які видають себе за приклади методологічної строгості науки (астрологія, гомеопатія, парапсихологія тощо), – можуть порушити суспільне розуміння справжньої науки. Однак такі уявлення не слід плутати із релігією, оскільки вони мають мало спільного з нею⁸ і переважно засуджують такі практики і переконання. Прийнято виділяти натуралізм (агностицизм, атеїзм, екзистенціалізм, марксизм, секуляризм), деїзм (юдаїзм, християнство, іслам) і пантеїзм (буддизм, індуїзм, даосизм, нова хвиля)⁹. Якщо узагальнити, свобода думки охоплює як науку, атеїзм, так і агностицизм та релігію¹⁰.

Якщо говоримо про віросповідання, то тут слід мати на увазі певну систему уявлень щодо розуміння сутності Божественного та ціннісних установок, які визначають мотивацію та поведінку особи. З цієї точки зору І. Дахова виділяє віровизнання індивіда як елемент свободи релігії, а свобода віросповідання стосується вираження релігійних поглядів та практик¹¹. Хоча система уявлень особи щодо її місця у світі та пояснення процесів у ньому охоплюється захистом у рамках свободи думки, яка апріорі не може бути об'єктом зовнішнього контролю. Свобода думки є суто актом приватної автономії.

Своєю чергою в міжнародних документах вживають словосполучення “свобода релігії і переконань” (*freedom of religion and beliefs*). Зокрема, Коментар 22 Комітету ООН з людських прав розкриває сутність свободи релігії і переконань як: ‘<...> свобода “мати або прийняти” релігію чи переконання обов’язково передбачає свободу вибору релігії чи вірування, включно з правом замінити свою поточну релігію чи переконання іншою або прийняти атеїстичні погляди, а також право зберегти свою релігію чи переконання’¹².

Тобто тут мається на увазі широкий спектр світобачення: від атеїзму до певного різновиду релігії, що є вільним актом самоусвідомлення та самоідентичності індивіда. Загалом, свобода релігії або переконань має важливе значення для реалізації Порядку денного на період до 2030 року та сталого розвитку¹³. Якщо говорити про сфери життєдіяльності індивіда, то свобо-

⁸ A Chakravartty, ‘Scientific Knowledge vs. Knowledge of Science’ [2023] 32 Science & Education 1798 <https://doi.org/10.1007/s11191-022-00376-6>.

⁹ J Lennox, *God’s undertaker. Has science buried God?* (Lion Hudson 2009) 28, 29; J Sire, *The universe next door: a basic worldview catalog* (InterVarsity Press 1998) 40.

¹⁰ H G Gauch, ‘Science, Worldviews, and Education’ [2009] 18 Science & Education 667–695. <https://doi.org/10.1007/s11191-006-9059-1>

¹¹ І Дахова, ‘Зміст права на свободу совісті та віросповідання’ [2016] 4 Форум права 109.

¹² UN, International standards. Special Rapporteur on freedom of religion or belief, *Human Rights Office of the High Commissioner* <<https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-religion-or-belief/international-standards#3>> (accessed 15.02.2026).

¹³ ПРООН в Україні. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року, Резолюція ГА ООН, A/70/L.1, (11 травня 2018) <<https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/>>

да релігії або переконань стосується насамперед культурної сфери активності, однак може зачіпати як економічні, так і політичні сфери активності індивіда.

Водночас прийнято виділяти індивідуальний і колективний¹⁴, а також внутрішній і зовнішній аспекти¹⁵ свободи віросповідання. Загалом, право є індиферентне до таких форм вираження, тут головне питання полягає у визначенні допустимих меж обмежень, оскільки свобода віросповідання має відносний характер, тобто може підлягати певним обмеженням.

Конституційний Суд України висловив загальне зауваження щодо окремих параметрів свободи совісті і віросповідання, однак воно є занадто абстрактним (п. 4.2(3)): *‘Внутрішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (forum internum) є абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню. Водночас держава має право обмежити зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (forum externum)’*¹⁶.

Насправді цей підхід ще потребує свого подальшого розвитку в юридичних позиціях КСУ, оскільки він надто абстрактний і загальний. Для забезпечення цих конституційних цілей держава несе такі обов’язки захисту, *inter alia*, і сам КСУ:

1) згідно із цілісним і узгодженим тлумаченням Конституції¹⁷ її приписи у статтях 35, 64 і 65 мають інтерпретуватися узгоджено таким чином, щоб у поточному законодавстві не викривлювався зміст конституційних принципів і не було посягання на сутнісний зміст права на альтернативну невійськову службу (далі – АНВС) за релігійними переконаннями;

2) повага до людських прав вимагає від законодавця належним чином врегулювати підстави та порядок запровадження певних обмежень, обтяжень та обов’язків, зокрема, визначення військовозобов’язаних, на яких поширюються гарантії на АНВС за релігійними переконаннями;

3) слід визначитися із балансуванням приватних і публічних інтересів: таке залежить від конкретних обставин справи, зокрема щодо наявності достатньої правової підстави для проходження АНВС та забезпеченням обороноздатності України шляхом виконання громадянами обов’язку захищати Вітчизну.

Стаття 35(2) Конституції передбачає як критерії обмеження здійснення свободи переконань і віросповідання 1) охорону громадського порядку,

peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku> (дата звернення 15.02.2026).

¹⁴ О Васильченко, ‘Право на свободу совісті та віросповідання. Дискусійні питання довкола аспекту forum internum’ [2018] 1(49) Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право 65.

¹⁵ Рішення Конституційного Суду України № 4-п/2022, п. 4.2(2) <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va04p710-22#Text>> (дата звернення 15.02.2026).

¹⁶ Там само п. 4.2(3).

¹⁷ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 15.02.2026).

2) здоров'я і 3) моральності населення, 4) захист прав і свобод інших людей. По суті, аналогічні критерії обмеження містить і ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹⁸ (далі – Конвенція), вживаючи замість поняття громадського порядку критерій публічного порядку, які є суміжними. Стаття 64 Конституції не передбачає неможливості дерогації щодо свободи переконань і віросповідання. Однак при запровадженні воєнного стану Указом Президента № 64/2022 держава не відступила від зобов'язань у сфері свободи переконань і віросповідання¹⁹.

У справі *Skugar and Others v. Russia*²⁰ (40010/40) ЄСПЛ констатував, що запровадження ідентифікаційного податкового номера потрібно для уніфікації платників податків і воно не посягає на сутнісний зміст релігійних переконань в аспекті *forum internum*. Тому законодавство загального характеру, яке застосовується в нейтральний спосіб і без найменшого зв'язку з особистими переконаннями заявника, у принципі не може розглядатися як втручання у здійснення його прав, передбачених ст. 9 Конвенції.

Свобода релігійних переконань в аспекті *forum externum* перетинається із виконанням обов'язків під час надзвичайних ситуацій, які в сенсі п. 2 ст. 4 Конвенції не можуть вважатися примусовою працею. Так, ЄСПЛ висловився щодо допустимості покладання обов'язків орендаря мисливських угідь обробляти лисячі нори для боротьби проти епізоотії²¹, обов'язку протягом року працювати в державній стоматологічній клініці на півночі Норвегії²², оскільки означені випадки охоплюються метою забезпечення епідеміологічної безпеки та економічного благополуччя.

Венеційська Комісія здійснила низку напрацювань щодо особливостей обмежень прав людини в умовах надзвичайних ситуацій у низці висновків щодо окремих країн та у своєму загальному висновку CDL-AD(2020)014 від 19 червня 2020 р., який переважно є рефлексією на обмежувальні заходи під час боротьби із пандемією коронавірусу, у п. 87 якого зазначається таке:

<...> Суди мають здійснювати контроль таким чином, щоб заходи, які порушують права людини, не виходили (загалом чи в окремих справах) за рамки законності та за межі того, що чітко передбачено для подолання надзвичайної ситуації, і не порушували невід'ємних прав. Право на розгляд справи в суді з питань, пов'язаних із законністю надзвичайних заходів, має бути захищене незалежністю судової влади. Змістовний судовий розгляд надзвичайних заходів незалежними судами зобов'язує уряд надати пере-

¹⁸ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення 15.02.2026).

¹⁹ Про введення воєнного стану в Україні (н 2).

²⁰ *Skugar and Others v. Russia* (dec.), no. 40010/04, 3 December 2009 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96383>> (accessed 15.02.2026).

²¹ *S. v. Germany* (dec.), no. 9686/82, 4 October 1984 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-73660>> (accessed 15.02.2026).

²² *I. v. Norway* (dec.), no. 1468/62, 17.12.1963 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115963>> (accessed 15.02.2026).

конливі підтвердження того, що заходи узгоджуються з принципами необхідності та співмірності²³.

Отже, визнається невід’ємний характер судового контролю над обмежувальними заходами в умовах екстраординарних обставин, це рівною мірою стосується гарантій свободи совісті й віросповідання.

Згідно зі ст. 64(2) Конституції України допускається відступ від гарантій свободи совісті і віросповідання в аспекті сумлінної відмови від несення військової служби в умовах воєнного стану. За таких умов КСУ може дати критичну оцінку заходам щодо обмеження свободи совісті і віросповідання під час воєнного стану з урахуванням власної юриспруденції та юриспруденції ЄСПЛ.

Виникає питання щодо допустимих меж здійснення релігійних ритуалів та практик. У цьому відношенні доволі прикметним є використання індіанцями північного сходу Мексики та півдня Техасу кактуса пейотль, відомого як Лофофора Вільямса (*Lophophora williamsii*), що має галюциногенну дію, у традиційному релігійному культі шанування. У рамках міжнародного права ст. 32 Конвенції ООН про психотропні речовини визнає можливість використання в певних релігійних ритуалах рослин, що містять психотропні речовини, якщо це становить елемент культурної спадщини певної спільноти:

Держава, на території якої ростуть дикі рослини, що містять психотропні речовини з числа тих, що містяться в Додатку I, і які традиційно використовуються певними невеликими, чітко визначеними групами в магічних чи релігійних обрядах, може під час підписання, ратифікації чи приєднання, робити застереження щодо цих рослин стосовно положень статті 7, за винятком положень, що стосуються міжнародної торгівлі²⁴.

У Коментарі до цієї Конвенції зазначається, що рослини, які містять психотропні речовини, не є об’єктом міжнародного регулювання, зокрема, ні корона (плід, брунька з мескалем) кактуса пейотль, ні коріння рослини *Mimosa hostilis*, ні псилоцибінові гриби не включено до Списку 1, а лише відповідні речовини, тобто мескалін, диметилтрепталмін та псилоцин²⁵. Цей приклад свідчить про нейтральність права як соціального регулятора, спрямованого у даному випадку на забезпечення балансу між свободою здійснення релігійних ритуалів та обрядів і життям та здоров’ям індивіда. Індивід має усвідомлювати наслідки вживання певних речовин попри належності

²³ CDL-AD(2020)014-ukr. Доклад – Дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану, прийнятий до відома Венеційською Комісією 19 червня 2020 р. за допомогою письмової процедури, яка замінила 123-є пленарне засідання <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD\(2020\)014-ukr&lang=en](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDL-AD(2020)014-ukr&lang=en)> (дата звернення 15.02.2026).

²⁴ UN, Convention on psychotropic substances, 1971 <https://www.unodc.org/pdf/convention_1971_en.pdf> (accessed 15.02.2026).

²⁵ Commentary on the Convention on Psychotropic Substances, E/CN.7/589 (New York 1976) 385 <https://www.unodc.org/documents/treaties/organized_crime/Drug%20Convention/Commentary_on_the_Convention_1971.pdf> (accessed 15.02.2026).

таких практик до порядку здійснення релігійних обрядів чи ритуалів та станом його здоров'я і навіть наслідків для його/її життя.

Ще одним аспектом аналізованої свободи є визначення допустимих меж втручання в її здійснення з боку публічної влади. Згідно із засадою дружнього ставлення до міжнародного права критерії права на свободу совісті і релігії визначено у ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод як відносне право. У контексті предмета скарги ст. 9(2) Конвенції передбачає, що свобода сповідувати свою релігію підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Якщо проаналізувати Закон про воєнний стан²⁶, він також не містить чітко визначених критеріїв обмеження прав людини, зокрема щодо порядку діяльності та заходів з боку органів влади, пов'язаних із такими обмеженнями. З точки зору юридичної визначеності загальних застережень щодо неприпустимості припинення повноважень певних органів влади, а також механічний перелік таких повноважень є недостатнім, оскільки на перший план виступає за таких обставин порядок їх здійснення, правила щодо алокації ресурсів і певного алгоритму діяльності органів публічної влади. Привертає також увагу відсутність диференціації правового регулювання порядку діяльності органів влади та їх позитивних обов'язків щодо забезпечення обороноздатності залежно від місця знаходження (лінія зіткнення, прифронтова зона, тил і навіть окупованих територій – хоча щодо останніх вся повнота відповідальності згідно з міжнародним гуманітарним правом припадає на окупаційну владу).

2. Інституційні аспекти свободи світогляду та віросповідання

З інституційної точки зору свобода світогляду і віросповідання виражається в певних моделях взаємодії держави та релігії від войовничого атеїзму до певних теократій²⁷. За своїм змістом свобода світогляду та віросповідання слугує засобом соціальної інтеграції. Вітчизняний правознавець Д. Вовк виділяє колективістський і індивідуалістичний підходи в побудові моделі таких відносин. Першому типу притаманна підпорядкованість права релігії, другому типу притаманний дуалізм релігії і права²⁸.

Європейській традиції права, яка є відображенням дуалістичних правових систем, притаманна секуляризація права, що пов'язано із двома віховими подіями – боротьбою за інвеституру та розмежування світської та церковної юрисдикції, якому передував розвиток світського і канонічного

²⁶ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>> (дата звернення 15.02.2026).

²⁷ Див. огляд моделей такої взаємодії: М Савчин, *Порівняльне конституційне право* (3-є вид., Юрінком Інтер 2024) 282–283.

²⁸ Д Вовк, *Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення* (Право 2009) 158–166.

права. Залежно від особливостей розвитку правових систем існують певні моделі взаємодії між державою і церквою, які визначають домінування держави над церковною організацією, церкви над державою або певні модальності секулярності, які визначають нейтралітет держави в певному ступені до релігійних організацій²⁹. Секулярність сама по собі ґрунтується на запереченні втручання держави в церковні справи та церкви в державні й передбачає толерантність між представниками різних релігійних спільнот та організацій. Секулярність, або світськість, держави має такі ознаки: 1) відокремлення держави від церкви; 2) рівноправність усіх релігійних організацій; 3) незалежність держави і релігійних організацій, а також їх взаємна автономія; 4) взаємодія держави з різними релігійними організаціями у всіх галузях суспільного життя з метою співпраці задля добра для людей³⁰.

Специфічним є бачення відносин між державою і церквою у Православній церкві (*Orthodox Church*). Упродовж 2000–2018 рр. в Україні юридично і фактично діяли три найбільші православні деномінації – Українська автокефальна церква (УАПЦ), Українська православна церква (УПЦ) в юрисдикції Московського патріархату (УПЦ(МП)), Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП)³¹.

Характерним є розподіл між християнськими конфесіями в Україні. Згідно із дослідженнями вітчизняного *think tank* Центру Разумкова у 2020 р. більшість опитаних ідентифікували себе як православних (у 2020 р. – 62 %); як греко-католиків (10 %), а також як “просто християн” (9 %). Інші конфесії і релігійні напрями (римо-католицизм, протестантизм, іслам, юдаїзм та ін.) представлені набагато меншою кількістю прихильників. Приблизно однаковою залишалася кількість тих, хто не відносить себе до жодного з віросповідань (у 2020 р. – 15 %, як і у 2000 р.). Конфесійне (віросповідне) самовизначення мало виразну регіональну специфіку. Найбільше православних – у Центральному регіоні (у 2020 р. – 70 %), на Півдні (65 %) і Сході (65 %), тоді як на Заході їх частка становить лише 46 %; натомість значна частина жителів Заходу відносять себе до греко-католицизму (у 2020 р. – 38 %)³².

Згідно з православним віровченням поширена концепція симфонії між світською та церковною владою, суть якої полягає в існуванні союзу християнської церкви і “християнської імперії” (*Imperium Christianum*). Беручи

²⁹ П Богомазов, ‘Правові аспекти державно-церковних відносин: порівняльний аналіз’ [2012] 129 Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки 141–144.

³⁰ М Палінчак, ‘Зміст та сутність поняття “державно-церковні відносини”’ [2013] 12 Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін 97–98.

³¹ *Держава і Церква в Україні: підсумки року і перспективи розвитку відносин* (Київ 2019) 3–39, <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf> (дата звернення 15.02.2026).

³² *Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000–2020 рр.* (Інформаційні матеріали) (Центр Разумкова 2020) 4 <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf> (дата звернення 15.02.2026).

свій початок з епохи імператора РOMEї (т. зв. Візантійської імперії³³) (грецькою *Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων* – Басілея тон Ромеон) Костянтина I, концепція симфонії церкви і держави стала розглядатися як необхідна передумова для цього союзу і ідеологічною основою цього стала співправовірність християнської церкви і імператора. Православна церква як напівдержавний інститут та православ'я як віра відіграли важливу роль в утвердженні культу імператорської влади як єдино легітимної. Тож концепція християнської влади поступово зливається з римською державною теорією³⁴. Принцип симфонії, що передбачає співробітництво церкви і держави у справі досягнення Царства Божого, вважався у православ'ї ідеалом церковно-державних відносин³⁵.

Особливого екстремуму ідея симфонії держави і церкви досягла у Московії, яка натеper офіційно називається Російською Федерацією, ще з часів царювання Івана III. Прийнято вважати, що універсальною передумовою ідеї “симфонії влад” є християнське визнання духовного начала в людській особистості як такого і його верховенства над іншими її складовими³⁶. Згідно із її постулатами обґрунтовувався статус Московського царства як єдино істинної християнської держави, у житті якої повною мірою повинні були втілитися канони православної віри³⁷, хоча насправді це була чистої води світська рефлексія на падіння Константинополя (1453) під тиском османів та істотного падіння впливу константинопольського патріарха. З посиленням на архієпископа Серафима (Соболева), І. Бальжик стверджує, що в основу сформульованої концепції “симфонії влад” покладено такі принципи: самостійність і незалежність царської і церковної влади та їхня співпідпорядкованість; обмеження самодержавної влади божественними законами; заступництво імператорами церкви та їх невтручання в її справи; підсудність імператорів церковній владі у справах віри і моральності³⁸. Як би то не було, концепція симфонії має наслідком домінування світської влади над церковною, що впливає із засад теорії систем. Своєю чергою церковні ієрархи стають інструментами впровадження державної політики.

Водночас, згідно з поглядами Петра Могили, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі (1633–1647 рр.), перевага віддавалася владі сильного православного володаря, при якому духовні люди можуть бути тільки радниками. Для того часу, коли державна влада належала католицькому правителю, верховною мала бути влада православної церкви, адже для православ-

³³ Назва Візантійської імперії на витіснення власної назви РOMEї (або Східної Римської імперії) була введена двором Карла Великого (*Charlemagne*), який боровся за першість Франкської імперії проти Константинополя.

³⁴ В Омельчук, ‘Симфонія влад у політико-правовій моделі Візантійської імперії’ [2013] 3 Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України 18.

³⁵ І Бальжик, ‘Відносини держави і церкви: “симфонія влад”’ (дис к. ю. н. 2007) 35.

³⁶ Там само 51.

³⁷ Там само 37.

³⁸ Там само 60.

ного населення України вона була єдиною власною владою³⁹. Тут йдеться приблизно про той період, коли в Європі поступово на основі концепту *cuius regio, ejus religio* формується принцип толерантності, а держави були побудовані на династичних засадах і принцип національного суверенітету викристалізується дещо пізніше.

В історії Московії православна церква завжди розглядалася як інструмент державної політики, що втілювалося у практиці імператора Петра I щодо ліквідації патріархату та введення інституту оберпрокурора, який очолював церковну ієрархію. Сьогодні аналогічну функцію виконує Російська православна церква (РПЦ), яка була поновлена на зламі 1943/44, що можна цілком охарактеризувати як наймасовіше вербування в рамках діяльності спецслужб. У циркулярі № 122 від 28.09.1944 наркома НКДБ СРСР В. Меркулова під грифом “цілком таємно” було визначено чіткі інструкції керівникам НКДБ союзних республік, автономних округів, країв та областей, які вказують на формування церковної структури як агентурної мережі радянської спецслужби. Зокрема, у ньому вказувалося, що з цією метою потрібно намітити ‘осіб, які мають релігійний авторитет серед духовенства і віруючих і в той же час перевірених на агентурній або патріотичній роботі’. Далі наголошувалося: ‘Важливо забезпечити, щоб серед вибраних кандидатів переважали агенти НКДБ, здатні провести на Соборі потрібну нам лінію’⁴⁰. Власне, це заклало основи тотального контролю з боку НКДБ-КДБ-ФСБ за духовним життям православної громади в СРСР, а пізніше в Російській Федерації. Далі вже було справою техніки взяти під контроль весь клір. І в цьому відношенні доволі незавидними вбачаються перспективи дослідження питання потенційних зловживань священниками таємниці сповіді, яка підпадала під захист навіть згідно зі ст. 104 Конституції УРСР⁴¹, якою гарантувалася свобода совісті та відокремлення держави від церкви.

Не визнаючи суб’єктності України, офіційний Кремль назвав війну як СВО, що в контексті московитського пропагандистського кліше має означати придушення бунтівної провінції, яка “відбилася від рук” і пустилася берега від “руського міра”. Основним посилом цієї концепції є ідея “богообраності” російського народу, що не має якогось раціонального пояснення. У світлі цієї доктрини патріарх Російської православної церкви Кирило підтримував воєнну агресію в Україні та визнав дії богоугодними, заявивши таке: ‘у воєнний час служба у збройних силах – це справжній подвиг, а саме такий час ми зараз переживаємо. Служба вимагає готовності від кожного,

³⁹ Бальжик (н 35) 41.

⁴⁰ Московського патріарха у 1945 році обирали “чекісти”: У мережі оприлюднили документи (фото) (Патріоти України, 10 грудня 2017) <<https://patrioty.org.ua/other/moskovskoho-patriarkha-u-1945-hodu-obyraly-chekisty-u-merezhi-opryliudnyly-dokumenty-foto-206229.html>> (дата звернення 15.02.2026).

⁴¹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text> (дата звернення 15.02.2026).

хто склав присягу, захищати Батьківщину, не шкодуючи життя свого⁴². Концепція “руського міра” є логічним продовженням екстремального трактування концепту симфонії між владою і церквою і московський патріарх Кирило неодноразово робив заяву про “священну війну”, яку веде Московія проти України задля захисту ефемерних “традиційних цінностей”⁴³. 27 лютого 2022 р. патріарх Кирило, підтримуючи повномасштабне вторгнення Московії в Україну, заявив: ‘Нехай Господь оберігає російську землю <...> землю, яка тепер включає і Росію, і Україну, і Білорусь, і інші племена й народи’⁴⁴.

Пізніше це дало привід 1600 теологам та клірикам Східної православної церкви у Волоській декларації заявити про позицію РПЦ на підтримку воєнної агресії проти України та концепцію “руського міра” як єретичну. У декларації, зокрема, наголошується:

Підтримка багатьма представниками ієрархів Московського патріархату війни президента Володимира Путіна проти України корениться у формі православного етнофілетичного релігійного фундаменталізму тоталітарного характеру, який називається “Русский мир”, або “Russian World”, – це помилкове вчення, яке приваблює багатьох у Православній церкві і навіть було підхоплене ультраправими, католицькими та протестантськими фундаменталістами⁴⁵.

Свою чергою натовді архієпископ Кентерберійський Роман Вільямс в інтерв’ю The Independent заявив:

Я б точно сказав, що ми говоримо про єресь. Ми говоримо про те, що це підриває дійсно фундаментальний аспект релігійних переконань, християнських переконань, які допускають, що ми повинні захищати Бога за допомогою насильства <...> Ідея, що смерть у бою за свою країну рівнозначна християнському мучеництву, здається найбільш дивною і невинуватою інтерпретацією, яку можна прийняти⁴⁶.

Міжнародна правозахисна організація “Права людини без кордонів” закликала прокурора Міжнародного кримінального суду Каріма А. А. Хана притягти до персональної відповідальності та засудити В. Гундяєва, відомого як патріарх Московський і всієї Росії Кирило, за надихання, розпалювання, виправдовування, підбурювання і пособництво воєнним злочинам (ст. 8

⁴² Слово Святейшого Патриарха Кирилла в Неделю 4-ю Великого поста после Литургии в главном храме Вооруженных сил РФ (3 апреля 2022) <<https://www.patriarchia.ru/article/103085>> (дата звернення 15.02.2026).

⁴³ М Савчин, ‘Руссо-українська війна та трансформація конституційного права’ [2023] 1 Право України 17.

⁴⁴ Слово Святейшого Патриарха Кирилла в Неделю о Страшном Суде после Литургии в Храме Христа Спасителя (27 лютого 2022) <<https://www.patriarchia.ru/article/102957>> (дата звернення 15.02.2026).

⁴⁵ Декларация про вчення про “русский мир” <<https://publicorthodoxy.org/wp-content/uploads/2022/03/Russkii-Mir-Declartion-Ukrainian.pdf>> (дата звернення 15.02.2026).

⁴⁶ Maira Butt, ‘Former Archbishop of Canterbury: Putin is a heretic – he has no holy mission in Ukraine’ (The Independent, 2026, 19 January) <<https://www.independent.co.uk/news/world/europe/rowan-williams-archbishop-canterbury-ukraine-putin-war-b2902932.html>> (accessed 15.02.2026).

Римського статуту⁴⁷) та злочинам проти людства (ст. 7) вже скоєних і тих, що продовжують вчинятися російськими збройними силами в Україні⁴⁸.

Доволі тісні зв'язки Української православної церкви (Московського патріархату) використовувалися в інформаційних війнах, зокрема, для просування серед українських вірян ідей “руського міра”. Однак після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, витримавши доволі тривалу паузу, 27 травня 2022 р. Собор УПЦ МП (зібрання із невизначеним статусом, оскільки найвищим представницьким органом є Синод) прийняв постанову, в якій “засудив війну” як порушення Божої заповіді, не вказавши агресора, ‘висловив незгоду з позицією Патріарха Московського <...> щодо війни в Україні’ та заявив про доповнення до Статуту Управління Церкви про ‘повну самостійність і незалежність УПЦ’. Водночас це не можна розцінювати як рух у бік автокефалії⁴⁹. Однак за день до того Єпіфаній, митрополит Київський і всієї України, заявив: ‘Архієрейський Собор ПЦУ звернувся до Вселенського Патріарха та Предстоятелів Помісних Автокефальних Церков з проханням осудити духовні злочини Кирила і позбавити його престолу, зокрема на підставі поширення еретичного етнофілетичного вчення про “русский мір” та поширення схизм серед православних’⁵⁰.

На цьому тлі варто стисло проаналізувати правову основу юридичної аргументації рішення КСУ у справі про повну назву релігійної організації⁵¹. Конституційні приписи визначають Україну як світську державу (задача секулярності), адже церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа – від церкви, а також жодна релігія не може бути визнана державою як обов’язкова (ч. 3 ст. 35). На це накладається конституційний принцип недискримінації, згідно з яким не може бути привілеїв та обмежень на підставі релігійних та інших переконань (ч. 2 ст. 24). Ідейною основою цього рішення КСУ є можливість обмеження релігійних організацій за критерієм національної безпеки, хоча такий критерій не визначено у ст. 35 Конституції. Найближчим до нього є критерій громадського порядку, але він скоріше має відношення до здійснення релігійних культів та обрядів чи інших форм вираження релігії, а не інституційних її аспектів. Тому помилковим було покликання на критерій національної безпеки як юридичну основу вимоги закону про вказівку в назві релігійної організації зарубіжного цен-

⁴⁷ Римський статут Міжнародного кримінального суду <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text> (дата звернення 15.02.2026).

⁴⁸ Віллі Фатре, Патрісія Дюваль, ‘Міжнародні правозахисники закликали МКС засудити Патріарха Кирила за воєнні злочини’ (Центр громадянських свобод, 23 квітня 2022) <<https://ccl.org.ua/news/rosiya-na-dumku-mizhnarodnoyi-pravozahysnoyi-organizacziyi-patriarh-kiril-maye-buty-zasudzhenyj-mks>> (дата звернення 15.02.2026).

⁴⁹ Постанова Собору Української Православної Церкви від 27 травня 2022 року. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ* <<https://news.church.ua/2022/05/27/postanova-soboru-ukrajinskoji-pravoslavnoj-cerkvi-vid-27-travnya-2022-roku>> (дата звернення 15.02.2026).

⁵⁰ Ірина Балачук, ‘ПЦУ просить Вселенського патріарха позбавити Кирила престолу’ (26.05.2022) *Українська правда* <<https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/26/7348667>> (дата звернення 15.02.2026).

⁵¹ Рішення Конституційного Суду України 4-р/2022 (н 15).

тру управління як необхідну умову її легалізації та законності діяльності. Насправді це має відношення до інституційної вимоги щодо організації церкви – її секулярності, тобто відокремлення від держави і невтручання в політичний процес та державні справи. Якщо розглядати це питання за критерієм національної безпеки, який є підставою для встановлення обмежень чи певних обтяжень для громадських організацій у сенсі ч. 1 ст. 36 Конституції в поєднанні з принципом секуляризму (ч. 2 ст. 35), то це лише посилює обґрунтованість встановлення вимоги в законі щодо обов'язку вказувати у своїй титульній назві про наявність зарубіжного центру управління. Оскільки Російська православна церква (РПЦ) організована як мережева структура, контрольована російськими спецслужбами⁵², то Українська православна церква (фактично УПЦ МП) має бути незалежною відповідно до засад національного суверенітету (ст. 1) та принципу світської держави (ч. 3 ст. 35 Конституції). Якщо існують факти втручання з боку УПЦ МП у виборчий процес (найтипніше через агітацію), то ці питання мають розглядатися з точки зору джерел фінансування виборчої компанії певних політичних партій і політичних діячів з-за кордону. Про ступінь діяльності окремих представників УПЦ МП, які займаються підривною роботою, свідчать принаймні офіційні заяви СБУ. Зокрема, СБУ займає доволі виважену позицію відповідно до засад індивідуалізації юридичної відповідальності, і, зокрема, у серпні 2025 р. наголосила, що вона не переслідує УПЦ МП як релігійну організацію, а йдеться про кримінальне переслідування 170 представників кліру за державну зраду та розпалювання ворожнечі⁵³. Тому у цьому рішенні варто було також проаналізувати у контексті розгляду справи різні форми прояву принципу секуляризму у взаємозв'язку із національним суверенітетом.

Свобода віросповідання не є абсолютною – про це свідчить бодай юридична конструкція ч. 2 ст. 35 Конституції, яка в якості критеріїв її здійснення передбачає інтереси: 1) охорону громадського порядку, 2) здоров'я і 3) моральності населення або 4) захисту прав і свобод інших людей. Тобто при здійсненні релігійних ритуалів, обрядів, церемоній, богослужінь мають поважатися ці цінності у взаємному їх балансі. Наприклад, в індивідуальному аспекті свобода віросповідання в умовах воєнного часу пов'язана із конституційними гарантіями речення другого ч. 4 ст. 35, які передбачають

⁵² Слід підкреслити, що в Росії, починаючи з Першої Чеченської війни, відбулися серйозні трансформації, із приходом до влади у 1999–2000 рр. колишнього директора ФСБ і прем'єра Путіна, організація влади скоріше нагадує своєрідний мафіозний конгломерат, захоплений спецслужбами, які у своїй діяльності спираються на організовану злочинність і РПЦ, яка чітко підпорядковується владній верхівці та ідеологічно обслуговує її. Навіть режим аятол в Ірані не є таким токсичним та аморфним щодо державної організації, як у Московії, оскільки в ньому домінує державний компонент – духовний лідер (аятола Хаменеї) та його політична охоранка (КВІР – Корпус вартових ісламської революції).

⁵³ СБУ розслідує понад 170 справ проти священників УПЦ МП за держзраду і розпалювання ворожнечі (13 серпня 2025) Укрінформ <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4024990-sbu-rozslidue-ponad-170-sprav-proti-svasennikiv-upc-mp-za-derzzradu-i-rozpaluvanna-vorozneci.html>> (дата звернення 15.02.2026).

заміну на АНВС у випадку, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина.

КСУ вже висловився щодо природи сутності змісту свободи світогляду і віросповідання, виділивши її внутрішній і зовнішній аспекти. Свобода совісті захищає не лише релігійні переконання, а й відсутність таких (атеїзм, агностицизм чи певні етичні світоглядні переконання). Це є внутрішнім вибором особи, який не піддається зовнішньому контролю і визначається особистими переконаннями індивіда, що може бути зумовлено його життєвим досвідом, знаннями та системою цінностей. ЄСПЛ вважає, що свобода думки, совісті і релігії має досягти високого рівня сили, серйозності, сталості і важливості. Якщо цю умову буде виконано, то обов'язок нейтральності і безсторонності держави є несумісним із будь-якою можливістю розсуду з її боку щодо законності таких переконань або способу їх вираження⁵⁴. Власне кажучи, внутрішній світ переконань особи не підлягає зовнішньому контролю, тому в юридичному значенні важливою є певна форма вираження переконань у формі агностицизму, містицизму, етичних світоглядних концепцій чи релігійних переконань тощо. Тут і починаються певні аспекти щодо легітимності втручання публічної влади у ці зовнішні форми прояву переконань.

Далі питання полягає в індивідуальному та інституційному аспекті розуміння свободи совісті й віросповідання, які мають різні конотації та визначають ступінь ідентичності особи та її інтеграції в соціальні спільноти, у цьому контексті – в релігійні спільноти та інституції. Якщо особа вважає себе носієм суто індивідуальних релігійних переконань, тоді варто мати на увазі послідовність вираження такої позиції з її боку протягом усього життя, визначити, наскільки певна особа виражає власні релігійні переконання, на яких ціннісних установах ґрунтуються її християнські переконання, оскільки вона себе не ототожнює із жодною релігійною конфесією та інституцією. Щодо цього Верховний Суд США висловився так: *‘Ці питання, пов’язані з найбільш близьким і особистим вибором людини, що може зробити в житті, основний вибір для особистої гідності і автономії, має вирішальне значення для свободи <...> В основі свободи право визначати свою власну концепцію існування, сенсу, у Всесвіті, та таємниці людського життя’*⁵⁵.

Ступінь щирості релігійних переконань має викликати у стороннього спостерігача враження того, що дії такої особи відповідають вираженням ціннісним установам і послідовним їх втіленням у її діяльності. Якщо особа не ототожнює себе із жодною християнською конфесією, а також певними напрямами конкретної релігійної конфесії, це ускладнює кваліфікацію конкретного випадку.

⁵⁴ Eweida and Others v. The United Kingdom, nos. 48420/10 and Others, 15 January 2013, § 81 <<https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-115881>> (accessed 15.02.2026).

⁵⁵ Roe v. Wade, 410 U.S. 113 (1973) <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/113/>> (accessed 15.02.2026).

Індивідуальне здійснення свободи релігії / віросповідання пов'язано із уявленнями конкретної особи, яка не ідентифікує себе із жодною релігійною конфесією. Якщо вона не здійснює більшості зовнішніх форм вираження свого релігійного віровчення, яке переважно зводиться до постулатів, що ніби це є вираженням певних переконань, виражаючи пацифістські уявлення, заперечує носіння зброї та її використання, то її важко ідентифікувати лише за переконаннями як носія уявлень у рамках певної релігії. Однак такі тези є суперечливими, хоча б зважаючи на природне право особи на самозахист, яке також включає можливість і вбивство нападника у разі прямої і неминучої загрози її життю, що, зокрема, цілком визнається в християнстві. Наприклад, певна особа може цілком бути щиро переконана, що здійснення діяльності, пов'язане із володінням та використанням зброї, є несумісним із її християнськими поглядами.

Інституційний аспект свободи віросповідання виражається в усвідомленні належності індивіда до конкретної релігійної спільноти, конфесії. Свобода віросповідання може здійснюватися вільно приватно й публічно у вигляді різних ритуалів, церемоній, обрядів, богослужінь. Це може виражатися у поширенні релігійних поглядів, місіонерстві, створенні релігійних організацій, культивуванням певних релігійних традицій, обрядів, ритуалів тощо. Ці засоби слугують інструментами соціалізації людей і структуризації суспільства. Релігія відіграє як інтегративну роль, так і може слугувати інструментом суспільного протистояння. Релігія є важливим складником як індивідуальної, так і української національної (колективної) ідентичності, ставши одним із головних чинників Національної революції 1648–1667 рр., у результаті якої постала козацька держава – Гетьманщина. Ще раніше Європою прокотилася хвиля релігійних воєн, які вплинули на архітектуру майбутнього світового порядку, який встановився внаслідок Вестфальського миру 1648 р., який завершив одну із найкровопролитніших воєн в історії людства – Тридцятилітню війну 1618–1638 рр., у якій, наприклад, Королівство Богемія втратило свій суверенітет, а його населення зменшилося з 3,2 млн до 0,8 млн людей.

*3. Свобода віросповідання:
вільний розвиток індивіда та громадянські обов'язки
(альтернативна невійськова служба)*

Принцип республіканізму (ч. 1 ст. 5 Конституції) у поєднанні із принципом свободи (ст. 23 Конституції) є підвалинами політичної єдності нації, що передбачає ідею служіння громадян суспільним інтересам і захисту національної держави як простору безпеки власних громадян. За цим критерієм навіть існує дискусія щодо конституційного закріплення конституційних обов'язків. Прибічники конституційної ліберальної демократії говорять про зайвість такого підходу, оскільки свобода імпліцитно містить вимогу

відповідальної, розважливої та раціональної поведінки. Наприклад, якщо говорити про гарантії приватної власності, то для забезпечення її захисту держава має розслідувати посягання на майно і справедливий судовий розгляд цих обставин, для чого слід збирати податки для утримання суддів та службовців. З формальної точки зору, зокрема засад юридичної визначеності, такі обов'язки мають набути відображення в конституційному тексті. Насправді у Конституції України обов'язки виражаються подвійно: 1) опосередковано як критерії обмеження конкретного суб'єктивного публічного права та 2) безпосередньо у її статтях 65–68. І серед таких обов'язків – захист Вітчизни (ст. 65), який не є абсолютним, оскільки ч. 4 ст. 35 Конституції гарантує громадянину можливість заміни військового обов'язку в разі його суперечності релігійним переконанням на АНВС. Цілком семантично видно, що захист Вітчизни не вичерпується лише здійсненням військового обов'язку, такий може реалізуватися військовозобов'язаним також шляхом виконання функцій щодо матеріально-технічного, фінансового, медичного та іншого забезпечення військової організації держави.

ЄСПЛ загалом диференціює підходи щодо визначення підстав для застосування АНВС щодо 1) “великих” або “стародавніх” релігій, 2) нових або порівняно нових релігій або духовних практик (мормонізм, або Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, Санто Дайме, Свідки Єгови тощо) та 3) різних послідовних світоглядних концепцій, які мають щиріх прихильників (пацифізм, принципова відмова від військової служби)⁵⁶. Водночас тут слід також мати на увазі контекст збройного конфлікту, який загрожує життєздатності нації, в умовах якого пацифізм виглядає чи не абсурдом для носія права.

В усталеному прецедентному праві ЄСПЛ склалася така юриспруденція щодо застосування стандартів захисту права на свободу совісті і віросповідання в аспекті сумлінної відмови від несення військової служби. Зокрема, у справі, яка стосувалася принципової відмови від військової служби, ЄСПЛ сформулював критерії сумлінної відмови від військової служби, яку він пов'язує із заборонаю примусової праці, що гарантується ст. 4 Конвенції:

100. Проте Суд не переконаний, що таке тлумачення пункту 3(b) статті 4 [сумлінна відмова від військової служби. – Авт.] дійсно відображає мету та значення положення, про яке йдеться. У ньому зазначається, що пункт 3(b) статті 4 визначає, що ‘служба військового характеру або, у випадку осіб, які відмовляються від військової служби з мотивів особистих переконань у країнах, де відмова від військової служби з мотивів особистих переконань визнається законною, інша служба замість обов'язкової військової служби’ не вважається ‘примусовою або обов'язковою працею’ – це заборонено пунктом 2 статті 4. У зв'язку з цим Суд також зазначає, що в пункті 23 статті 4 зазначено: ‘Мета підпункту (b) щодо осіб, які відмовляються від військової

⁵⁶ Посібник зі статті 9 Європейської конвенції з прав людини. Свобода думки, совісті та релігії (Рада Європи 2025) 8–9 <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_9_ukr> (дата звернення 15.02.2026).

служби з мотивів особистих переконань, полягає в тому, щоб уточнити, що будь-яка національна служба, яка вимагається від осіб, які відмовляються від військової служби з мотивів особистих переконань, виключається з визначення примусової або обов'язкової праці. Оскільки багато країн не визнають відмови від військової служби з мотивів особистих переконань, було додано слова "у країнах, де відмова від військової служби з мотивів сумління дозволена". На думку Суду, *travaux préparatoires* підтверджує, що єдиною метою пункту 3(b) статті 4 є роз'яснення поняття "примусова або обов'язкова праця". Цей пункт сам по собі не визнає і не виключає права на відмову від військової служби з мотивів особистих переконань; тому вона не може бути використана для розмежування прав, гарантованих статтею 9⁵⁷.

Зазначена юридична позиція ЄСПЛ полягає в тому, що особа в силу своїх переконань, як релігійних і не тільки, може сумлінно відмовитися від несення військової служби, але АНВС не вважається примусовою працею у сенсі п. 2 ст. 4 Конвенції і тим більше підневільним станом у сенсі п. 1 ст. 4. У цій же справі ЄСПЛ звернув увагу на питання якості законодавства, оскільки право Вірменії не передбачало механізму реалізації осіб АНВС за умови сумлінної відмови від несення військової служби (§§ 113–116).

За такої ситуації держава має діяти зважено, а суди мають давати належну оцінку у світлі конкретних обставин справи та індивідуальних характеристик особи:

123. <...> майже всі держави – члени Ради Європи, в яких особи проходили або продовжують проходити обов'язкову військову службу, запровадили альтернативні форми служби для того, щоб запропонувати рішення у випадку конфлікту між індивідуальною совістю та військовими обов'язками. Таким чином, держава, яка ще не вжила таких заходів, має лише обмежену свободу розсуду і повинна надати переконливі підстави для виправдання будь-якого втручання. Зокрема, вона повинна довести, що втручання відповідає "нагальній соціальній потребі"⁵⁸.

Водночас Суд наголосив, що така особа має діяти 'не з особистого інтересу чи особистої зручності, а на підставі щирих релігійних переконань'. При цьому 'вирок, винесений заявникові, коли нічого не було передбачено з урахуванням вимог його совісті та переконань, не може розглядатися як необхідний захід у демократичному суспільстві, особливо з огляду на те, що існували дієві та ефективні альтернативи, здатні задовольнити конкуруючі інтереси, про що свідчить практика, якої дотримується переважна більшість європейських держав'⁵⁹ (§ 124). Суд пов'язує такі вимоги із належністю такої особи до певної релігійної меншини (§ 127), а не ситуації, коли вона не може віднести себе до такої меншини, заявляючи про релігійні переконання виключно індивідуального характеру, які доволі складно ідентифікувати як такі, що дають підставу для сумлінної відмови від несення військової

⁵⁷ Bayatyan v. Armenia [GC], no 23459/03, 7 July 2011 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-105611>> (accessed 15.02.2026).

⁵⁸ Bayatyan v. Armenia (n 57).

⁵⁹ Bayatyan v. Armenia (n 57).

служби. Також слід наголосити, що вказана юридична позиція не враховує особливостей воєнного стану та наявності екзистенційної загрози Україні та її громадянам, яка існує внаслідок агресії з боку Російської Федерації. Однак, з точки зору юридичної техніки розрізнення прецедентного права, тут слід усвідомлювати, що рішення ЄСПЛ у справі Баятяна стосується принципової відмови цього заявника від військової служби, а не певного віровчення чи релігійного світогляду на індивідуальній основі.

Згідно з ч. 2 ст. 1 Закону України № 1975-ХІІ «Про альтернативну (невійськову) службу» (далі – ЗпАНВС) встановлено, що *‘в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження права громадян на проходження альтернативної служби із зазначенням строку дії цих обмежень’*⁶⁰. Загалом, ця юридична конструкція є парафразом ч. 2 ст. 64 Конституції, яка допускає відступ від зобов’язань держави щодо сумлінної відмови від військової служби у сенсі ч. 2 ст. 35 Конституції. По суті, ст. 1 у ч. 2 ЗпАНВС містить відсилне положення на закони про воєнний стан та мобілізацію, які б мали врегулювати особливості такого відступу держави від конституційних гарантій на АНВС в умовах воєнного стану. Стаття 2 ЗпАНВС має інституційну прив’язку шляхом визначення належності особи до певної релігійної організації щодо її можливості використання права на сумлінну відмову від військової служби, зокрема: *‘Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов’язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю’*⁶¹. Це сумнівний підхід у світлі *well-established case law* ЄСПЛ, який розглядає такі гарантії також у індивідуальному аспекті, без прив’язки до інституційної компоненти використання свободи совісті і віросповідання, тобто у зв’язку із належністю особи до релігійної організації.

Тому зазначені правові приписи підлягають перевірці на відповідність загальному принципу пропорційності, тобто трискладовому тесту. Застосування балансування, себто пропорційності у вузькому сенсі недостатньо, оскільки тут зачіпаються різні сторони здійснення свободи віросповідання, що імпліцитно охоплює втручання з боку держави у формі законодавства, адміністративних заходів та судової перевірки таких заходів. Тому слід також перевірити якість законодавства щодо врегулювання окремих аспектів виконання типового республіканського обов’язку громадянина захищати Вітчизну у світлі його релігійних переконань, зокрема сумлінної відмови від несення військової служби. Також важливим аспектом цієї справи є вирішення питання, чи може бути індивід носієм суто індивідуального тракту-

⁶⁰ Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12 грудня 1991 р. № 1975-ХІІ (дата звернення 15.02.2026).

⁶¹ Там само.

вання певного релігійного вчення, наприклад християнства, чи така ідентифікація чітко є прив'язаною до належності до певної релігійної конфесії. Очевидно, що обставини воєнного часу зміщують акценти в розумінні військового обов'язку з огляду на історію воєн Московії проти України. Тут є цілком очевидний контекст, пов'язаний із поразкою Української народної республіки (УНР) у боротьбі проти большевистської Росії, яка закінчилася Голодомором 1932–1933, що в разі поразки України у війни з Московією може лише масштабуватися із повним знищенням ідентичності України. І за таких обставин немає жодного значення, чи особа віруюча, чи агностик, чи атеїст.

Указ Президента № 64/2022, яким запроваджено воєнний стан, не містить додаткових підстав для відступу від конституційних гарантій свободи совісті і віросповідання. Тобто Україна визнала себе зв'язаною гарантіями щодо заміни військової служби АНВС. Оскільки речення друге ч. 4 ст. 35 Конституції не містить жодних застережень щодо обмеження можливостей заміни несення військової служби АНВС, то ні акт парламенту, ні акт виконавчої влади, носіями якої є Президент, Кабінет Міністрів та публічна адміністрація, не можуть вносити додаткові підстави для звуження сутнісного змісту конституційних гарантій.

і) Якість закону та принцип сумлінної відмови від військової служби

Для визначення питання про пропорційність застосовуваних заходів насамперед слід дослідити якість закону. Також слід враховувати соціальний контекст справи, що зумовлено вимогами поєднання догматичного і динамічного тлумачення конституційної матерії, цілісного та узгодженого тлумачення Конституції. Соціальне тло і контекст цієї ситуації становлять мобілізаційні заходи держави в умовах агресії Російської Федерації в Україну. Питання мобілізації та здійснення військової служби розведено в різних законах. ЗпАНВС у ст. 1 визначає підстави для застосування її АНВС, а також містить застереження, що в умовах воєнного часу можуть бути вжиті певні обмеження щодо застосування таких заходів. Водночас Указ Президента № 64/2022, яким запроваджено воєнний стан не передбачає жодних винятків та обмежень щодо застосування АНВС.

Закони, що стосуються питань мобілізації та несення військової служби, мають ухвалюватися задля належної конкретизації принципів права, встановлених у ст. 35 Конституції, яка гарантує свободу світогляду і віросповідання. Належним чином мають бути конкретизовано конституційні гарантії заміни АНВС у разі сумлінної відмови громадянина від несення військової служби від виконання військового обов'язку шляхом визначення підстави, форм і порядку такої заміни. Заміна АНВС цілком влітається у тло заходів щодо мобілізації в умовах воєнного стану чи в разі прийняття Президентом відповідно до закону рішення про загальну або часткову

мобілізацію (п. 20 ч. 1 ст. 106 Конституції). Мобілізація громадян не може зводитися лише до здійснення виключно несення самої військової служби, що може суперечити релігійним переконанням особи. Таку особу можна мобілізувати для несення нею АНВС, яка є вкрай необхідна для технічного, матеріального, медичного, соціального забезпечення діяльності ЗСУ та забезпечення стійкості національної оборони.

Виключення альтернативних процедур для використання можливостей і компетентностей громадян під час воєнного часу вихолощує сутнісний зміст мобілізаційних заходів, підриває довіру громадян до держави, яка не може забезпечити альтернативні шляхи внеску громадян у посилення обороноздатності України. Це не сприяє консолідації зусиль нації в умовах екзистенційних загроз її існуванню у сенсі ст. 15 Конвенції.

Тому попри певні застереження юридична визначеність закону полягає також у тому, що мобілізаційний закон⁶² мав би містити посилання на ЗпАНВС щодо встановлення процедури заміни несення військової служби на АНВС службу у зв'язку із релігійними переконаннями військовозобов'язаних громадян, що підлягають мобілізації. За відсутності належного правового регулювання це також можливо було врегулювати тимчасово постановою Кабінету Міністрів № 560⁶³ до внесення змін до мобілізаційного закону та ЗаАНВС. Хоча вже на четвертий рік повномасштабної війни ці речі можна було б урегулювати в мобілізаційному законі – у законодавця на це було цілком достатньо часу.

ii) Легітимна мета і балансування інтересів

Згідно із загальними стандартами обмеження людських прав може здійснюватися на засадах необхідності для досягнення певної легітимної мети та бути пропорційним. Обмеження не можуть накладатися в дискримінаційних цілях та не застосовуються в дискримінаційний спосіб. Примус нести військову службу всупереч релігійним переконанням попри запровадження воєнного стану є спробою їх зміни, що не відповідає засадам приватної автономії як сутнісного ядра розуміння людської гідності та принципу свободи, на яких ґрунтується сучасна концепція розуміння свободи світогляду і віросповідання. Окрім цього, мобілізаційні заходи мають бути спрямовані на посилення обороноздатності країни, а не на її підрив та зниження ступеня громадської згуртованості в умовах агресії. Нагальна потреба максимального залучення якомога широкого кола громадян в умовах воєнного часу цілком зрозуміла – збереження життєздатності Української нації, суб'єкт-

⁶² Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку: Закон України 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>> (дата звернення 15.02.2026).

⁶³ Питання проведення призову громадян на військову службу під час мобілізації, на особливий період: постанова Кабінету Міністрів України № 560 від 16.05.2024 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2024-%D0%BF#Text>> (дата звернення 15.02.2026).

ність якої заперечується, про що свідчать неодноразові заяви московського диктатора, їхнього міністра закордонних справ та його заступника.

Тут навіть річ не у звужувальному чи розширювальному тлумаченні підстав для запровадження обмежень свободи світогляду і віросповідання в умовах воєнного стану, адже йдеться насамперед про їх сутнісний зміст крізь призму людської гідності. Стандарт поваги до людської гідності щодо свободи світогляду і віросповідання полягає в тому, що індивід не повинен кардинально змінювати свої життєві стратегії під тиском держави, яка має його захищати як свого громадянина, зокрема, зміни своїх релігійних переконань або світогляду. Венеційська Комісія у своєму *amicus curiae brief* має таке застереження: '*...> у воєнний час, захист нації та життя її людей від триваючої агресії іншої держави слід розглядати як відповідь на легітимний інтерес у громадській безпеці перед обличчям сил вторгнення, що служить захисту прав і свобод цивільних осіб держави-жертви*'⁶⁴.

Ця позиція суголосна із міркуваннями щодо історії відносин між Московією – Російською імперією – СРСР – РФ та Україною, яка знає численні військові конфлікти. Поразка УНР у війні із більшовицькою Росією мала прямі наслідки, коли Україна опинилася під окупацією, втративши власні інституції, здатні захистити населення, маріонетковий креольський уряд УСРР, сформований більшовиками, діяв як інструмент Москви, виконуючи фактично сліпо вказівки Кремля, що в підсумку призвело до Голодомору 1932–1933 рр. із багатомільйонними жертвами. У світлі заяв вищих очільників РФ, які не визнають суб'єктності України, воєнний конфлікт має цілком екзистенційне значення для подальшої життєздатності Української нації і держави. Тому не виключена ситуація, коли сфера застосування заміни обов'язку військової служби на АНВС може бути звужено. І не виключено, що предметом дебатів може стати якраз сумнінна відмова від військової служби громадян за критерієм належності до відповідної релігійної конфесії та відсутності такої. В останньому випадку матиме значення послідовність дій особи, релігійні переконання якої не дозволяють відбувати військову службу і такі він має щиро проявляти у своїй життєвій практиці. Ні ч. 2 ст. 35 Конституції, ні ч. 2 ст. 9 Конвенції не містять такої підстави для обмеження свободи світогляду та віросповідання, як національна безпека. Звідси випливає позитивний обов'язок держави в разі застосування заходів мобілізації врегулювати процедуру заміни на АНВС у разі сумнівної відмови громадянина від військової служби.

Таке правове регулювання має бути спрямовано на використання компетентностей і навичок громадянина, який замінює обов'язок нести військову службу на АНВС у різних військових підрозділах, пов'язаних із матеріаль-

⁶⁴ CDL-AD(2025)006-e. Ukraine – Amicus curiae brief on alternative (non-military) service, adopted by the Venice Commission at its 142nd Plenary Session (Venice, 14–15 March 2025) 11 <[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2025\)006-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2025)006-e)> (accessed 15.02.2026).

ним, технічним, медичним, соціальним забезпеченням. Як справедливо зазначається Венеційською Комісією у *amicus curiae* brief, 'законодавство не має дискримінувати певні релігійні групи чи філософські переконання у наданні доступу до альтернативної служби. Законодавство має встановити справедливі та прозорі механізми розгляду заяв про направлення на альтернативну службу'⁶⁵.

iii) Адекватність заходів: альтернативна невійськова служба та принцип сумлінної відмови

Такі чинники зумовили кримінальне переслідування представників релігійних конфесій, переконання яких не дозволяють носіння зброї. Зокрема, з початку повномасштабного вторгнення до листопада 2025 р. в Україні за відмову служити та брати до рук зброю було відкрито 1021 кримінальне провадження проти вірян релігійної організації "Свідки Єгови" та 83 – проти представників Церкви адвентистів сьомого дня⁶⁶. Тобто питання полягає в тому, чи окреслені заходи є нагальними й вони уможливають досягти легітимної мети без посягання на сутісний зміст свободи віросповідання.

У нашому контексті є важливим зрозуміти, наскільки держава врегулювала підстави та порядок здійснення права на заміну АНВС. Серед основних позитивних обов'язків держави щодо забезпечення адекватних заходів у процесі мобілізації – не зводити їх лише до несення власне військової служби. З метою забезпечення обороноздатності країни цілком важливим є залучення у сферу національної оборони фахівців з різного роду технічних спеціальностей, логістики, зв'язку, діловодства, медичного, соціального забезпечення тощо. Тому закон має містити альтернативні процедури забезпечення мобілізації як у мілітарну, так і в немілітарну складову системи національної оборони. Так, у справі *Телятников проти Литви* заявник навів доводи, що він не відмовлявся виконувати свої громадянські обов'язки, але прямо вимагав, щоб органи влади надали йому можливість проходити альтернативну цивільну службу⁶⁷. Хоча ця справа не стосувалася обставин воєнного стану, але у світлі принципів міжнародного права та критеріїв обмеження людських прав це не має вирішального значення. Натомість, як засвідчує практика судів загальної юрисдикції України, вжиті заходи кримінального впливу є неадекватними й не забезпечують досягнення легітимної мети мобілізаційних заходів попри обставини воєнного стану (про це свідчить також одна із окремих думок суддів Верховного Суду до одного із такого роду судових рішень⁶⁸). Багато громадян,

⁶⁵ CDL-AD(2025)006 (п 64) 17

⁶⁶ Проти "Свідків Єгови" в Україні відкрили понад тисячу кримінальних справ за відмову мобілізуватися (RISU 12 листопада 2025) <https://risu.ua/proti-svidkiv-yegovi-v-ukrayini-vidkrili-ponad-tisyachu-kriminalnih-sprav-za-vidmovu-mobilizuvatisya_n160160> (дата звернення 15.02.2026).

⁶⁷ *Teliatnikov v. Lithuania*, no. 51914/19, 7 June 2022, § 102 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-217607>> (accessed 15.02.2026).

⁶⁸ Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду, окрема думка до постанови у справі № 573/838/24 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/131537550>> (дата звернення 15.02.2026).

щодо яких ведеться слідство та вжито запобіжні заходи у ході кримінального провадження, могли би зробити свій внесок у зміцнення обороноздатності України на цивільних посадах у структурі Збройних Сил України. За будь-яких умов, навіть попри допустимі обмеження, сутність свободи не може бути зачеплена – особа повинна мати альтернативні варіанти вибору поведінки. Тому в цій ситуації такий вибір має залишатися й попри мобілізаційні заходи закон має регулювати процедуру заміни несення військової служби, пов'язаної із носінням зброї, на АНВС. Тим самим забезпечуватиметься повага до гідності людини та здійснення нею своїх свобод, зокрема свободи світогляду і віросповідання.

При юридичному оцінюванні відсутності належного правового регулювання на рівні закону варто наголосити судам загальної юрисдикції щодо застосування приписів Конституції як норм прямої дії (ч. 3 ст. 8) у сукупності з сутністю свободи світогляду та віросповідання в аспекті можливості заміни військової служби на АНВС у сенсі (речення друге ч. 4 ст. 35). За таких умов можливе застосування за аналогією процедур, передбачених ЗпАНВС, при здійсненні державою мобілізаційних заходів. Зважаючи на масштаби кримінального переслідування за релігійні погляди, які не досягають мети мобілізації під час воєнного стану, органи, що здійснюють мобілізаційні заходи (органи рекрутингу), мають відповідно до Конституції і міжнародних зобов'язань України розробити процедури щодо з'ясування щирості релігійних переконань військовозобов'язаних та за наявності достатніх підстав застосування до них процедур щодо заміни їм військової служби на АНВС.

Висновки

Світ людських переконань часто складний, мереживний, з переплетенням численних чинників, які мають значення для розвитку особи як індивіда та його соціальної інтеграції. За кожним суверенним індивідом визнається приватна автономія щодо формування цілісної системи уявлень, цільових установок, цінностей, переконань, поглядів, які формують його світогляд, який може бути цілим мереживом релігійних, естетичних, етичних, наукових ідей та постулатів, що визнають мотивацію та рушійні сили його поведінки та ступеня соціалізації. Релігійні переконання створюють духовну, етичну й моральну основу для такої мотивації; приклади відомих вчених, які також були вірниками своєї релігійної конфесії, свідчать лише про переплетіння таких уявлень і мотивів до практичних дій, яке мало значення для подальшого розвитку людства. Коли говоримо про ці речі у площині свободи вільного розвитку, то духовні уявлення та ціннісні установки відіграють чи не вирішальну роль у соціальній інтеграції індивіда та здійсненні його внеску в поступальний розвиток суспільства.

Свобода світогляду є актом приватної автономії, тобто свідомого вибору особи без зовнішнього тиску щодо бачення себе у світі, розуміння явищ

у ньому, взаємовідносин у світі та ціннісних установок щодо мотивів та обґрунтування своєї поведінки. Свобода віросповідання полягає в існуванні певної системи уявлень щодо розуміння сутності Божественного та ціннісних установок, які визначають мотивацію та поведінку особи як індивідуальну, так і певний ступінь її соціалізації. У який спосіб індивідові реалізувати свої релігійні погляди – лежить суто у площині його приватної автономної, тобто особистого відповідального вибору без зовнішнього тиску третіх осіб та держави. Свобода світогляду та віросповідання є відносною, тобто може бути обмежена на засадах пропорційності на основі законів, якщо існує нагальна і визнана суспільна потреба за визначеними критеріями в Конституції і міжнародних договорах, при цьому не може мати місця посягання на сутнісний зміст цього права, тобто вчинення таких обмежень, обтяжень і перепон, які б унеможливлювали його здійснення. Це суто питання доктрини і судової перевірки з урахуванням конкретних обставин і соціального контексту. До таких контекстних питань і належать обставини воєнного стану. Цілком правомірною загалом була позиція як Верховної Ради, так і Конституційного Суду, коли визнано правомірним визначення в законі вказівки в титульній назві релігійної організації про наявність управління у зарубіжній державі. Адже відновлення Російської православної церкви в СРСР було наймасовішим процесом вербування агентури радянськими спецслужбами, московські правонаступники якої зберігають свій вплив і на сьогодні, про що свідчить низка кримінальних розслідувань. Важливо, щоб органи правопорядку здійснювали кримінальне переслідування за державну зраду та розпалювання ворожнечі на засадах індивідуалізації юридичної відповідальності, а не за критерієм належності до релігійної організації.

У зв'язку з певними переконаннями та релігією індивід не може виконувати військовий обов'язок. Однак це не завжди означає неможливість мобілізації такої особи. Згідно із засадами республіканізму та забезпечення обороноздатності країни кожен громадянин має зробити внесок у захист Вітчизни і в разі агресії проти України та наявності життєвої загрози її існуванню. Завдання щодо захисту України як простору безпеки громадян може здійснюватися в рамках їх мобілізації на АНВС, яка є вельми необхідною для технічного, матеріального, медичного, соціального забезпечення діяльності ЗСУ та забезпечення стійкості сил національної оборони. Для цього закон має передбачати підстави, порядок вирішення питання про сумлінну відмову військовозобов'язаного від здійснення військового обов'язку на основі релігійних переконань та визначення порядку несення АНВС з урахуванням рівня освіти, кваліфікації та професійних навичок громадян.

References

Bibliography

Authored books

1. Holborn H, *A History of Modern Germany: The Reformation. Volume 1* (Princeton University Press 1959) 243.
2. Lennox J, *God's undertaker. Has science buried God?* (Lion Hudson 2009) 28, 29.
3. Penrose R, *Fashion, Faith, and Fantasy in the New Physics of the Universe* (Princeton University Press, 2024).
4. Sire J, *The universe next door: a basic worldview catalog* (InterVarsity Press 1998) 40.
5. Savchyn M, *Porivnialne konstytutsiine pravo* (3-ie vyd., Yurinkom Inter 2024) (in Ukrainian).
6. Vovk D, *Pravo i relihii: zahalnoteoretychni problemy spivvidnoshennia* (Pravo 2009) (in Ukrainian).

Edited books

7. *Russell on Religion. Selections from the writings of Bertrand Russell* (L Greenspan, S Andersson (eds), Routledge 2002).

Journal articles

8. Chakravartty A, 'Scientific Knowledge vs. Knowledge of Science' [2023] 32 Science & Education 1798 <https://doi.org/10.1007/s11191-022-00376-6>.
9. Fisher B J, 'Exploring worldviews: A framework' [2012] 6(1) TEACH Journal of Christian Education 50 doi:10.55254/1835-1492.1029.
10. Gauch H G, 'Science, Worldviews, and Education' [2009] 18 Science & Education 667–695. <https://doi.org/10.1007/s11191-006-9059-1>.
11. Keranto T, 'The Perceived Credibility of Scientific Claims, Paranormal Phenomena, and Miracles among Primary Teacher Students: A Comparative Study' [2001] 10 Science & Education 493–511 <https://doi.org/10.1023/A:1011261132355>.
12. Olthuis J, 'On worldviews' [1985] 14 Christian Scholars Review 159.
13. Bohomazov P, 'Pravovi aspekty derzhavno-tserkovnykh vidnosyn: porivnialnyi analiz' [2012] 129 Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky 141–144 (in Ukrainian).
14. Dakhova I, 'Zmist prava na svobodu sovisti ta virospovidannia' [2016] 4 Forum prava 109 (in Ukrainian).
15. Omelchuk V, 'Symfoniia vlad u polityko-pravovii modeli Vizantiiskoi imperii' [2013] 3 Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy 18 (in Ukrainian).
16. Palinchak M, 'Zmist ta sutnist poniattia "derzhavno-tserkovni vidnosyny"' [2013] 12 Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dysyplin 97–98 (in Ukrainian).
17. Savchyn M, 'Russo-ukrainska viina ta transformatsiia konstytutsiinoho prava' [2023] 1 Pravo Ukrainy 17 (in Ukrainian).
18. Vasylchenko O, 'Pravo na svobodu sovisti ta virospovidannia. Dyskusiini pytannia dovkola aspektu forum interium' [2018] 1(49) Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Serii Pravo 65 (in Ukrainian).

Theses

19. Balzhyk I, 'Vidnosyny derzhavy i tserkvy: "symfoniia vlad"' (dys k.yu.n. 2007) (in Ukrainian).

Newspaper articles

20. Butt M, 'Former Archbishop of Canterbury: Putin is a heretic – he has no holy mission in Ukraine' (The Independent, 2026, 19 January) <<https://www.independent.co.uk/news/world/europe/rowan-williams-archbishop-canterbury-ukraine-putin-war-b2902932.html>> (accessed 15.02.2026).

21. Balachuk I, 'PTsU prosyt Vselenskoho patriarkha pozbavyty Kyryla prestolu' (26.05.2022) *Ukrainska pravda* <<https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/26/7348667>> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
22. Protiv "Svidkiv Yehovy" v Ukraini vidkryly ponad tysiachu kryminalnykh sprav za vidmovu mobilizuvatsia (RISU 12 lystopada 2025) <https://risu.ua/proti-svidkiv-yegovi-v-ukrayini-vidkrili-ponad-tisyachu-kriminalnih-sprav-za-vidmovu-mobilizuvatsiya_n160160> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
23. SBU rozsliduie ponad 170 sprav proty sviashchennykiv UPTs MP za derzhzradu i rozpaluvannia vorozhnechi (13 serpnia 2025) *Ukrinform* <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4024990-sbu-rozsliduie-ponad-170-sprav-proti-svasennikiv-upc-mp-za-derzhzradu-i-rozpaluvanna-vorozhnechi.html>> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).

Websites

24. Derzhava v Tserkva v Ukraini: pidsumky roku i perspektyvy rozvytku vidnosyn (Kyiv 2019) 3–39 <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
25. Fatre V, Diuval P, 'Mizhnarodni pravozakhysnyky zaklykaly MKS zasudyty Patriarkha Kyryla za voienni zlochyny' (Tsentr hromadianskykh svobod, 23 kvitnia 2022) <<https://ccl.org.ua/news/rosiya-na-dumku-mizhnarodnoyi-pravozahysnoyi-organizaciyi-patriarh-kiril-maye-buty-zasudzhenyj-mks>> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
26. Moskovskoho patriarkha u 1945 hodu obyraly "chekisty": U merezhi opryliudnyly dokumenty (foto) (Patrioty Ukrainy, 10 hrudnia 2017) <<https://patrioty.org.ua/other/moskovskoho-patriarkha-u-1945-hodu-obyraly-chekisty-u-merezhi-opryliudnyly-dokumenty-foto-206229.html>> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
27. Osoblyvosti relihiinoho i tserkovno-relihiinoho samovyznachennia hromadian Ukrainy: tendentsii 2000–2020 rr. (Informatsiini materialy) (Tsentr Razumkova 2020) 4 <https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_religiya.pdf> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
28. Posibnyk zi statyi 9 Yevropeiskoi konventsii z prav liudyny. Svoboda dumky, sovisti ta relihii (Rada Yevropy 2025) 8–9 <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_9_ukr> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
29. PROON v Ukraini. Peretvorennia nashoho svitu: Poriadok denniy u sferi staloho rozvytku do 2030 roku, Rezoliutsiia HA OON, A/70/L.1, (11 travnia 2018) <<https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennia-nashoho-svitu-poryadok-denniy-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku>> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
30. Slovo Sviateisheho Patryarkha Kyrylla v Nedeliu 4-iu Velykoho posta posle Lyturhyy v hlavnom khrame Vooruzhennykh syl RF (3 aprelia 2022) <<https://www.patriarchia.ru/article/103085>> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).
31. Slovo Sviateisheho Patryarkha Kyrylla v Nedeliu o Strashnom Sude posle Lyturhyy v Khrame Khrysta Spasytelia (27 liutoho 2022) <<https://www.patriarchia.ru/article/102957>> (accessed 15.02.2026) (in Ukrainian).

Mykhailo Savchyn

THE VERY ESSENCE OF FREEDOM OF WORLDVIEW AND RELIGION IN THE LIGHT OF CONSTITUTIONAL DEMOCRACY

ABSTRACT. The article reveals the very essence of freedom of worldview and religion as a fundamental right, a tool for an individual's social integration, the fulfillment of his/her duties as a citizen, and the ensuring of his/her free development. Based on interdisciplinary research in religious studies and jurisprudence, the role of law as a neutral regulator is determined, particularly in the sphere of the individual's freedom of thought, worldview, and beliefs. Since thoughts, ideas, beliefs, and concepts serve as a means of social integration, the individual and institutional components of freedom of worldview and religion are revealed in the understanding of this freedom. On this

basis, certain models of state intervention in the exercise of freedom of worldview and religion are constructed, which, in accordance with the requirements of the rule of law and respect for human dignity, must be neutral with regard to certain religious denominations. Such freedom is not absolute; therefore, to protect constitutional democracy, it may be subject to certain restrictions within the framework of international obligations, in accordance with the principle of proportionality.

The methodological basis is the concept of substantive law and the principle of proportionality, as applied to determining the legitimate limits of public authority interference in the exercise of freedom of conscience and religion, taking into account the individual and institutional components of this freedom. Separate aspects of this freedom are considered through the prism of the principles of republicanism and secularism, which are based on the concept of the nation-state as a space of security for its own citizens who exercise their civil rights and duty to defend their homeland.

The world of human beliefs is often complex, laced with numerous factors that are important for a person's development as an individual and for their social integration. Each sovereign individual is recognized as having private autonomy in forming a coherent system of ideas, goals, values, beliefs, and views that shape their worldview, which can be a whole network of religious, aesthetic, ethical, and scientific ideas and postulates that recognize the motivation and driving forces behind their behavior and degree of socialization. Religious beliefs create the spiritual, ethical, and moral basis for such motivation; examples of famous scientists who were also believers in their religious denomination testify only to the intertwining of such ideas and motives for practical actions, which was important for the further development of humanity.

Freedom of worldview is an act of private autonomy, that is, a conscious choice by a person without external pressure regarding their vision of themselves in the world, their understanding of phenomena in it, their relationships in the world, and their value attitudes regarding the motives and justification of their behavior. Freedom of religion consists in the existence of a certain system of ideas regarding the understanding of the essence of the Divine and value judgments that determine the motivation and behavior of a person as an individual, as well as determine a certain degree of their socialization. Freedom of worldview and religion is relative, i.e., it may be restricted on the basis of proportionality in accordance with the law if there is an urgent and recognized social need according to specific criteria in the constitution and international treaties. However, there can be no infringement on the essential content of this right, i.e., the imposition of restrictions, burdens, and obstacles that would make its exercise impossible.

In accordance with the principles of republicanism and in support of the country's defense capability, every citizen must contribute to the defense of the Fatherland in the event of aggression against Ukraine and a threat to its existence. The task of defending Ukraine as a space of security for citizens can be carried out within the framework of their mobilization for alternative non-military service. To this end, the law should provide grounds and procedures for resolving conscientious objection to military service on the basis of religious beliefs, and determine the procedure for performing alternative non-military service, taking into account the level of education, qualifications, and professional skills of citizens.

KEYWORDS: alternative non-military service; conscientious objection by a person liable for military service; freedom of worldview and religion; military duty; mobilization; national defense; principle of proportionality; private autonomy; secularism.